

Göran Dahlbäck

**STAD OCH LAND — EN STUDIE AV FÖRHÅLLET MELLAN  
MEDELTIDSSTÄDERNA UPPSALA OCH STOCKHOLM OCH  
DERAS NÄRMASTE OMLAND\***

Det är uppenbart att de moderna städerna kraftigt påverkar sitt omland i både rumsligt och ekonomiskt avseende. Denna påverkan är dock inte någon ny företeelse, även om den har fått större omfattning genom städernas industrialisering och snabba tillväxt. Den har sannolikt funnits så länge städer existerat, och jag vill med detta föredrag visa hur två av Sveriges mest betydande medeltida städer, Uppsala och Stockholm, påverkade sitt närmaste omland.

När begreppet "stad och omland" används, innehåller det vanligen ett ekonomiskt element vid sidan av det rent geografiska. Det används vid diskussioner av det ekonomiska beroendeförhållandet mellan en stad och det område inom vilket den utövar ett ekonomiskt inflytande, där stadens köpmän finner avsättning för sina varor, och varifrån stadens befolkning får en väsentlig del av de livsmedel den behöver för sitt uppehälle. Denna ekonomiska relation kommer inte att diskuteras i det följande — i stället kommer jag att behandla ägandeförhållandena i stadens närmaste omland för att se om de påverkades av staden, dess innevånare och dess institutioner, och om ägoförhållandena i sin tur påverkade användningen av jorden inom detta område. Jag väljer därvid att granska förhållandena för två av de medeltida Sveriges viktigaste städer, Uppsala och Stockholm.

I den svenska delen i medeltidsrapporten till historikermötet i Trondheim skriver Hans Andersson under rubriken *Stadens jordar*: "För försörjningen av stadens invånare måste det egna jordbruket ha spelat en viktig roll, även om detta är svårt att komma åt. Städernas markinnehav är helt okänt före 1200-talets andra hälft."<sup>1</sup> Påståendet kan för flertalet svenska medeltidsstäder utsträckas till att gälla hela medeltiden, eftersom även de senmedeltida upplysningarna om städernas, deras innevånarens och deras institutioners markinnehav är sporadiska och ofta tillfälliga, samtidigt som betydelsen av stadsbornas eget jordbruk sannolikt inte förändrades.

\* Föredrag hållet vid Nordiska historikermötet i Trondheim i juli 1977.

<sup>1</sup> Urbaniseringsprocessen i Norden 1: Middelaldersteder (Det XVII. nordiske historikermøte, Trondheim 1977) s. 122.

Det äldsta material, som ger en någorlunda komplett bild av ägo- och bebyggelseförhållandena kring de svenska städerna, är de kronans jordeböcker, som på Gustav I:s befallning började föras omkring 1540 och som sedan upprättades årligen för att tjäna som verifikationer till fogdarnas och den kungliga kammarens räkenskaper. Jordeböckerna eller den ”årliga räntan”, som de även benämndes, förtecknade vilka bebyggelseenheter — och därmed skatteobjekt — som fanns inom ett givet område och den ränta som skulle utgå till kronan för dessa enheter. Dessa längder blev snart stereotypa både till form och innehåll, men under 1540-talet, innan fogden och kammartjänarna funnit de slutliga redovisningssystemen, fördes de på ett sådant sätt att de förefaller att väl avspegla de faktiska förhållandena. Till detta intryck bidrar inte minst de anteckningar av förklarande natur, som i de äldsta längderna inte sällan fogats till de olika uppborändsnotiserna. Som exempel på detta kan nämnas redovisningen av 1544 års höuppbörd från ängar under kungsgården i Uppsala: 'Här efter följer de ängar som till Uppsala gård liggandes äro: Item *Kungsängen*, som lytt under konungssätet, räntade anno 44 hö 130 lass, Item *Gottsunda äng*, som haver legat under biskopsstolen och Bondkyrkan, räntade hö 222 lass, Item *Ekelunden* uti Föresängen, räntade anno 44 hö 12 lass, Item *prästehagen* under Bondkyrkan, räntade hö 13 lass, Item *Nyängen*, som haver legat under St Eriks gård, räntade anno 44 hö 360 lass' etc.<sup>2</sup> Hade redovisningen gjorts bara ett par år senare, skulle den ha bestått av enbart ängarnas namn och den uppburna kvantiteten, utan några tillägg om vart ängarna tidigare hört.

## I

Jordeboksmaterialet gör det således möjligt att med viss säkerhet rekonstruera förhållandena vid 1500-talets mitt. Eftersom de andliga institutionernas godsintehav då ännu till större delen redovisades under sina ursprungliga rubriker, trots att jorden de facto blivit kronojord, kan jordeboksmaterialet, om det kompletteras med visst medeltida brevmaterial, sägas i stort återspegla situationen vid tiden för reformationen, dvs. 1500-talets första kvartssekkel. För de två här behandlade städerna och området närmast kring dem blir den bild, som på det sättet framträder, följande:

### Uppsala

Kartan över Uppsalatrakten visar, att det inom en cirkel runt staden med ungefär 2 km radie saknades egentlig bybebyggelse. Utanför den vidtog den normala

<sup>2</sup> UH 1544: 8 f. 33.

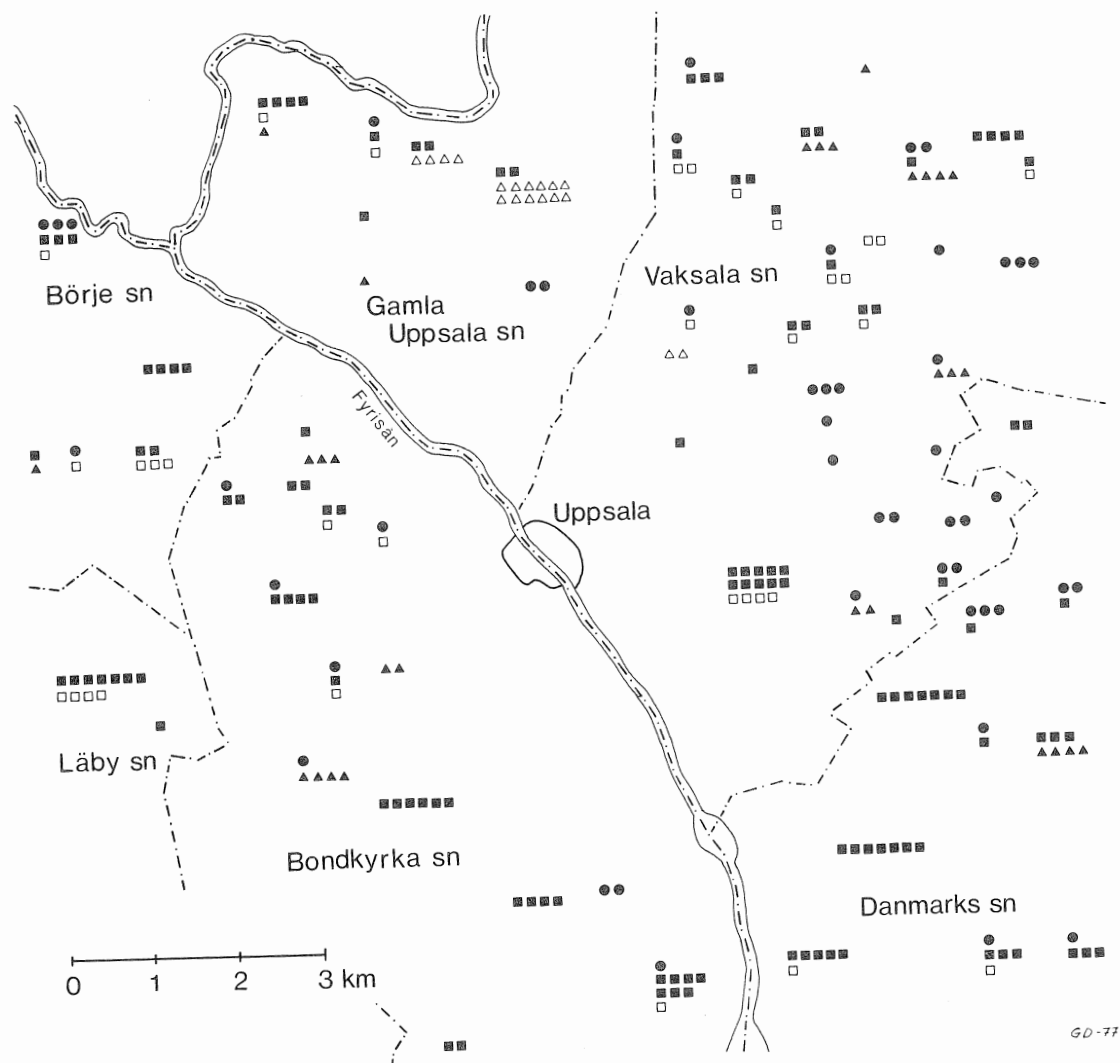


Fig. 1. Ägobilden runt Uppsala vid reformationen.

Teckenförklaring: — · — sockengräns, ● skattehemman, ▲ frälsehemman, ■ Uppsala domkyrkas hemman, □ övriga hemman, △ kronohemman.

Kartan bygger på författarens avhandling (särskilt kasuistiken) och på otryckta bearbetningar av Ulleråkers härad (Ulf Söderberg) och Vaksala härad (Anita Sjöberg), som utförts inom ramen för Det medeltida Sverige.

jordbruksbygden med sammanhållna byar bestående av skattehemman, kronohemman och världsliga och andliga frälsehemman. Socknarna kring Uppsala dominerades av hemman som hörde till de olika kyrkliga institutionerna: ärkebiskopen, domkyrkans fabrica, kanikerna och prebendaterna och helgeands-  
huset i Uppsala.

Domkyrkans starka ställning inom området framgår av att dess fyra sektorer, ärkebiskopsbordet, kanonikaten, prebendorna och fabrican, i de tre socknarna närmast väster om staden (Bondkyrka, Börje och Läby) ägde tillsammans 69, 60 och 71 % av respektive sockens samtliga hemman och i de tre öster om staden (Danmark, Gla Uppsala och Vaksala) 45, 38 och 39 % av hemmanen.<sup>3</sup> Siffrornas styrka framgår än tydligare om de jämförs med hemmansfördelningen för hela landskapet (tabell 1).

Tab. 1: Procentuell hemmansfördelning 1527: Ulleråkers och Vaksala häradet samt Uppland.

Hemman	Ulleråker	Vaksala	Uppland
Skatte	17,8	22,6	46,8
Krono	1,4	8,2	2,7
Biskops	6,9	—	1,9
Kanike	6,4	17,5	1,5
Prebende	3,7	6,2	1,9
S:t Eriks	34,2	17,1	4,3
Kloster m.m.	5,0	4,8	3,0
Sockenkyrko	11,4	8,2	9,8
Frälse	13,2	15,4	28,1
Summa	100,0	100,0	100,0

Absolut antal hemman: Ulleråker 219, Vaksala 292, Uppland 9.086.

Källa: Dahlbäck, G., Uppsala domkyrkas godsinnahav (Sthlm 1977) tabell 57 (s. 261) och tabell 60 (s. 267 f.).

Även området närmast staden dominerades av domkyrkan. Den bild 1500-talets jordeböcker ger av ägofördelningen inom detta område är dock ofullständig, eftersom de endast redovisar de tomter, åkrar, vretar och ängar för vilka kronan uppbar tomtöre eller avrad eller från vilka hö fördes till Uppsala gård. Den jord som ägdes av staden kollektivt eller av dess enskilda borgare återfinns däremot inte i längderna. I den mån det fanns någon sådan, bör den skatt som åvilat den,

<sup>3</sup> Dahlbäck, G., Uppsala domkyrkas godsinnahav — med särskild hänsyn till perioden 1344—1527 (Sthlm 1977) s. 267 f. (tabell 60).

ha ingått i stadsskatten, som endast redovisas som en klumpsumma, 200 mark penningar årligen.<sup>4</sup>

Någon kollektivt ägd jord är dock inte känd för Uppsalas del, och det finns inget som tyder på att borgarnas eget jordinnehav varit särskilt stort. Att borgare ägt jord framgår ändå av t.ex. det brev från 1508 genom vilket Sigrid Johansdotter, som var änka efter Uppsalaborgaren Johan Skinnare, skänkte Sta Katarina prebenda en åkerfjäll med kålgård vid Svartbäcks bro.<sup>5</sup>

Det torde dock inte råda något tvivel om att olika kyrkliga institutioner vid 1500-talets början ägde den övervägande delen av jorden närmast Uppsala. Exakt vad och hur mycket deras gods innehav omfattade är inte möjligt att kartlägga, men de stora dragen kan urskiljas med hjälp av det medeltida materialet och kronans jordeböcker. Väster om staden ägdes jorden av ärkebiskopsbordet, fabrican och vissa av domkyrkans kanonikat. Öster om staden var ägobilden mera splittrad, och där återfinns bland ägarna förutom fabrican och några kanonikat, också vissa av domkyrkans prebendor och dess själakor samt helgeandshuset i Uppsala. Vid sidan av de kyrkliga jordägarna märks också kronan, som tycks ha ägt åtminstone Kungsgärdet öster om ån och Kungsängen. Kronans jord inom detta område har för övrigt ett direkt samband med den gamla, 1543 nedbrunna kungsgården, som legat öster om ån vid Islandet. Att den legat där — och inte som det nyligen hävdats väster om ån — framgår klart av notiser i det skriftliga materialet.<sup>6</sup>

Jorden i området närmast staden brukades antingen genom direkt, egen drift av respektive institution, eller genom utarrendering till Uppsalas borgare. Egen drift kan konstateras för dekanatets jord i Kyrkbyn i Vaksala sn (den s.k. 'Avelsgården') och för två ödeshemman i Gränby under kantorsgården. Egen drift har troligen också funnits på ärkebiskopsbordets och fabricans jordar närmast väster om domkyrkan.<sup>7</sup> Huvuddelen av ägorna tycks dock ha delats upp i mindre åkrar och vretar, som arrenderats ut till stadens borgare och därmed givit borgarna möjlighet till egen husbehovsodling och tillförsäkrat de kyrkliga instanserna den sedvanliga avkastningen (avraden) av deras jordegendomar. På vissa områden tycks, av de tomtören att döma som utgick på 1540-talet, odlingen ha övergått till fast bosättning (Ovanberga, domprostetomterna, Tovan).<sup>8</sup>

<sup>4</sup> *Ljung, S.*, Uppsala stads historia II (Uppsala 1954) s. 127.

<sup>5</sup> RAp 1508 7/11.

<sup>6</sup> Ägoförhållandena öster om Fyrisån redovisas i bl.a. UH 1544: 8 och 1548: 9; se även *Dahlbäck* a.a. s. 65 f. och den otryckta kasuistiken 720 Kyrkbyn, Vaksala sn. Att Kungsgärdet låg öster om ån framgår av UH 1545: 7<sup>1</sup> s. 35. Kungsgårdens läge vid Islandet öster om ån framgår av RApp 1509 o. 12/3, UH 1543: 11 s. 511 och 1545: 7<sup>1</sup> s. 35; se även *Ljung* a.a. s. 247.

<sup>7</sup> Se *Dahlbäck* a.a. s. 274 not 13, s. 281 och kasuistiken 720 Kyrkbyn, Vaksala sn.

<sup>8</sup> UH 1544: 8.

## Stockholm

För Stockholms del var förhållandet i området norr om staden, Solna sn, ungefär detsamma som i Uppsala, nämligen att stadens kyrkliga institutioner, här Klara kloster, gråbrödraklostret, svartbrödraklostret och helgeandshuset, tillsammans med kronan ägde en betydande del av jorden och att denna till större delen saknade ordinär landbobebyggelse. I motsats till förhållandet i Uppsala tycks det aktuella området nästan uteslutande ha använts för avelsgårdsdrift. Av socknens återstående hemman var 5 skatte, 6 kronohemman och 12 hemman som tillhörde någon kyrklig institution. I området söder om staden, Brännkyrka sn, hade visserligen Klara kloster, Storkyrkans själakor och möjligen även Svartbrödraklostret enstaka hemman, men stadens institutioner var där inte på samma sätt dominerande jordägare (fig. 2). Det befintliga materialet berättar tyvärr inget alls om Stockholmsborgarnas jordägande i stadens omedelbara närhet, förutom att det därav framgår, att viss bosättning redan under medeltiden skett på malmarna, dvs. de i norr och söder närmast anslutande landpartierna. Möjligen har det i anslutning till tomterna där funnits mindre kålgårdar och trädgårdar. Som stadens allmänning tjänade Åsön (nuvarande Södermalm) och Sicklaön. Att döma av de av kronan vid upprepade tillfällen utfärdade privilegiebekräftelserna på Stockholmsborgarnas rätt att nyttja dessa områden har de av kronan betraktats som dess egendom. Staden däremot tycks ha uppfattat sin äganderätt till områdena som fullständig.<sup>9</sup>

För dessa två, efter svenska, medeltida förhållanden betydande städer, var situationen vid tiden för reformationen således den, att stadens andliga institutioner var i besittning av större delen av jorden inom stadens närmaste omland, och att jorden närmast staden inte brukades av bofasta bönder eller landbor utan i stället var utlagd till avelsgårdar eller utarrenderad till stadens borgare.

## II

Hur har då denna situation uppstått? Frågan är svår att besvara, eftersom det äldsta bebyggelsehistoriska materialet för de berörda områdena är yngre än de två städerna, och eftersom sannolikt endast en del av de under medeltiden företagna transaktionerna är kända genom det på sedvanligt sätt skevt bevarade källmaterialet: de kyrkliga institutionernas arkiv är förhållandevis väl bevarade, medan de privata arkiven till största delen gått förlorade. För både Uppsalas och Stockholms del torde dock huvuddragen av utvecklingen kunna följas.

<sup>9</sup> Ahnlund, N., Stockholms historia före Gustav Vasa (Sthlm 1953) s. 262, 272, 275, 288 och 481.

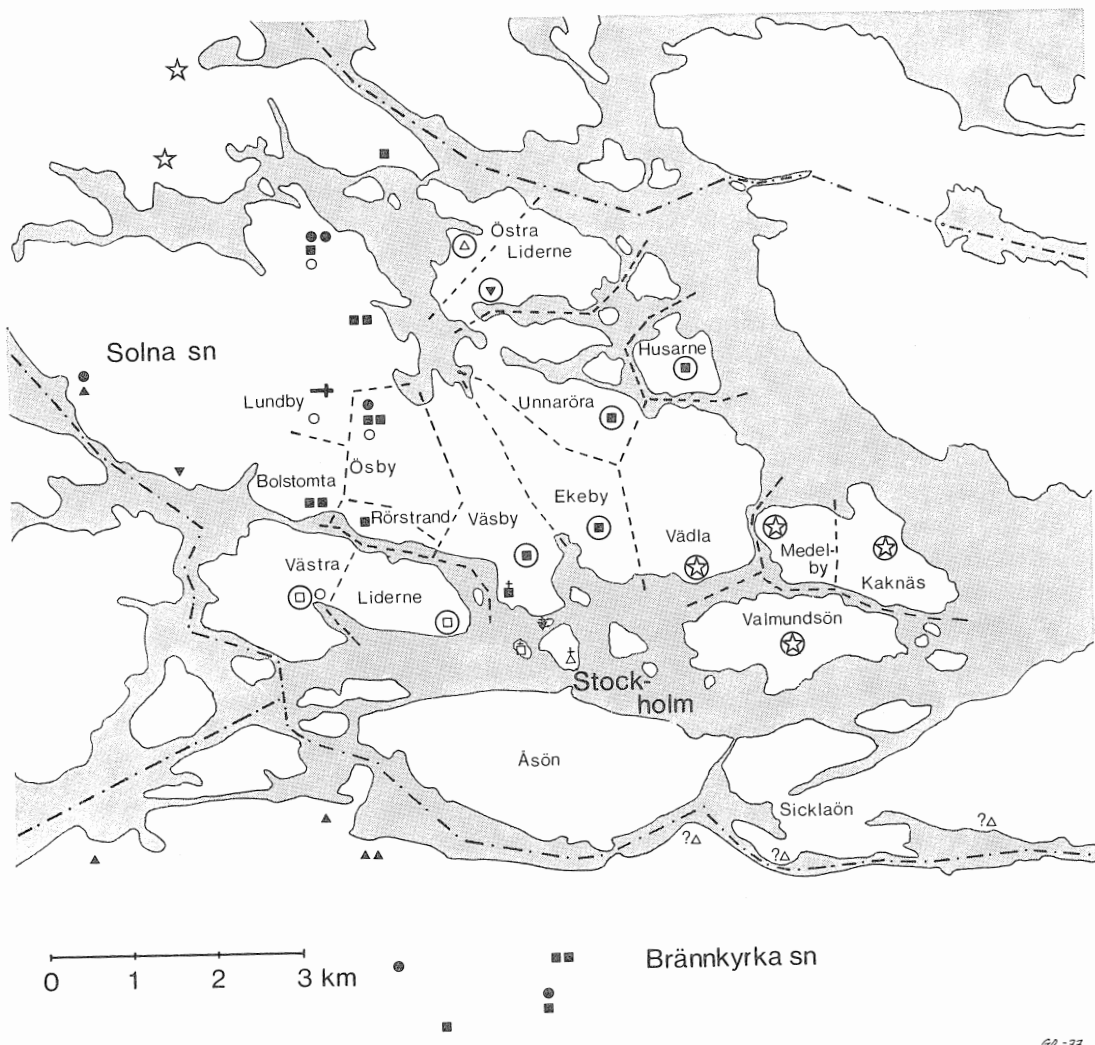


Fig. 2. Ägobilden runt Stockholm vid reformationen.

Teckenförklaring: — · — sockengräns, delvis hypotetisk, --- bygräns, hypotetisk, ● skattehemman, ▲ frälshemman, ○ sockenheimman, ■ Klara klostrets hemman/jord, □ Gråbrödraklostrets hemman/jord, △ Svartbrödraklostrets hemman/jord, ▲ Helgeandshusets hemman/jord, ☆ kronojord, ○ jord i avelsgårdsdrift, ☩☩☩ kloster/helgeandshus.

Kartans strandlinje följer 5-meterskurvan på topografiska kartan (blad 10 I NV och NO). Kartan bygger på i artikeln nämnda källor och arbeten samt otryckta bearbetningar av Danderyds skeppslag (Bengt Jansson) och Svartlösa härad (Henrik Klackenbergs), som utförts inom ramen för Det medeltida Sverige.

## Uppsala

Uppsala liksom Stockholm ligger inom ett område som under de senaste 2000 åren tämligen kraftigt påverkats av landhöjningen. Strandlinjens ungefärliga lopp, när vattnet stod 15, 10 och 5 meter högre än idag har markerats på kartan i fig. 3. Tidsmässigt torde dessa nivåer, enligt de av Lennart Åse utförda undersökningarna,<sup>10</sup> för Uppsalas del kunna knytas till ungefär år 1000 f.Kr., århundradena kring Kristi födelse och 1000-talet e.Kr.

Den bebyggelse som markerats på kartan (fig. 3) är 1500-talets fasta bebyggelse enligt de bebyggelselägen byarna hade omkring 1850 och som i huvudsak torde vara oförändrade sedan medeltiden. Bytomterna ligger i flertalet fall ovanför 15-metersnivån och i inget fall under 10-metersnivån. Detta ger självfallet ingen absolut datering av byarna, men kartbilden torde ändå tillåta slutsatsen att ingen ny bebyggelse tillkommit sedan vattnet sjunkit bort från ett läge strax under 10-metersnivån, och att bebyggelsen således bör ha fixerats under de första århundradena av vår tideräkning, dvs. under äldre järnålder.

Spridningen av de kända järnåldersgravfälten inom området motsäger inte heller detta, även om flera av byarna idag saknar kända gravfält (Sala, Ångersta, Slavsta, Sätuna, Gnista). Slätten kring Uppsala har en mycket hög uppodlingsgrad och risken för att bortodling av gravfält skall ha skett är stor. Att bortodling skett kan med säkerhet påvisas för byar cirka 10 km längre upp längs Fyrisåns dalgång, i Ärentuna sn.<sup>11</sup>

Att gravfält saknas kan därför inte användas som bevis för att bebyggelsen måste vara yngre än vikingatid. Däremot måste det omvända gälla, att bevarade gravfält indicerar, att bebyggelse existerat under förhistorisk tid. Detta leder till slutsatsen, att bebyggelse bör ha funnits inom nuvarande Uppsalas stadsområde väster om ån, trots att tomter och bygränser inte är kända, medan inga indicier finns på bebyggelse inom området öster om ån — därvid har hänsyn inte tagits till den dokumentariskt kända "kungshögen" på höjden inom det medeltida stadsområdets norra del.<sup>12</sup>

En bebyggelse på landhöjningsområdet öster om ån är även av andra orsaker föga trolig. Studier av sentida landhöjningsområden (Österbotten i Finland) och erfarenheter vunna under arbetet med norra Upplandskusten inom ramen för

<sup>10</sup> Åse, L.-E., Shore-Displacement in Eastern Svealand and Åland during the last 4.000 Years (Meddelande från Naturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, Nr A 31. Sthlm 1970. — Sammanläggningsavhandling baserad på de arbeten som anføres på s. 5.)

<sup>11</sup> Fornlämningarna inom området redovisas i *Hyenstrand, A.*, Centralbygd — Randbygd (Sthlm 1974) karta 26 och 30. Bortodling se *Sporrong, U.*, Mälardalskapen mellan historia och förhistoria (Meddelande från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, Nr 30. Sthlm 1975, stencil) s. 114 f.

<sup>12</sup> *Sundquist, N.*, Uppsala stads historia I (Uppsala 1953) s. 115 f., 120.



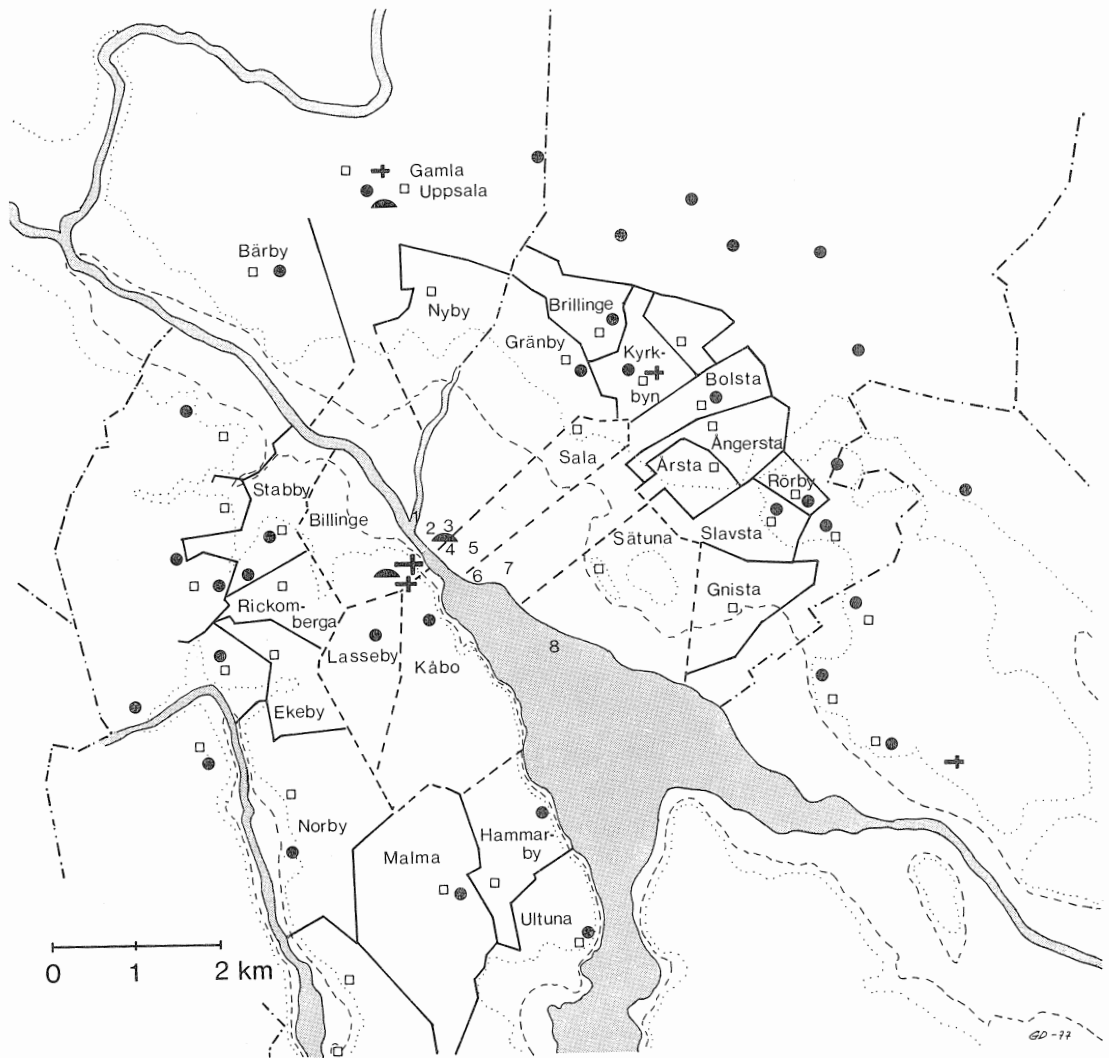


Fig. 3. Landhöjning, fornlämningar och ursprungliga bygränser i trakten kring Uppsala.

Teckenförklaring: - - - sockengräns, — bygräns enligt Ekonomiska kartan för Ulleråkers härad (1861) och Vaksala härad (1861), --- bygräns, hypotetisk, ····· strandlinjen vid 15 meter högre vattenstånd, - - - - strandlinjen vid 10 meter högre vattenstånd, — strandlinjen vid 5 meter högre vattenstånd, □ bytomens läge enligt de ekonomiska kartorna, ● järnåldersgravfält (efter Hyenstrand och Sundquist, se not 11 och 12), ◐ storhögar. — 1: Svartbäcken, 2: Tovan, 3: Torsuggla, 4: St Pers kyrka, 5: Kålbo, 6: Islandet med kungsgården, 7: Kungsgården, 8: Kungsängen (siffrorna anger det ungefärliga läget).

Kartans strandlinjer bygger på 15-, 10- och 5-meterskurvorna på topografiska kartan (blad 11 H NO och 11 I NV).

Det medeltida Sverige,<sup>13</sup> visar att den nyvunna marken inom ett landhöjningsområde lades till de byar, vilkas ägor redan gick ned till stranden. För att nya, självständiga bebyggelseenheter skulle uppstå inom ett sådant område, fordrades att dess yttre delar var ett skärgårdslandskap, där vissa av de ur havet uppdykande öarna kunde locka till bebyggelse.

Fornlämningarnas utbredning och landhöjningen gör det möjligt att hypotetiskt rekonstruera den vikingatida bebyggelsen kring Uppsala på det sätt som skett på kartan (fig. 3). Åsen väster om staden har varit delad på byarna Kåbo ('Kåby'), Lasseby, Rickomberga, Stabby och Billinge/Ovanberga, medan det låglänta området öster om staden ned till Fyrisåns mynningsvik, "Övre Föret", varit delat på Nyby, Gränby, Sala, Kyrkbyn/Bolsta och Sätuna. Denna rekonstruktion av bebyggelsen före stadens uppkomst antar inte, som tidigare forskare gjort, att Aros utplånat redan existerande byar på den östra åstranden.<sup>14</sup> Det finns tvärtom inget som tyder på att de namn, som senare under medeltiden användes för lokalteter runt staden, varit självständiga bebyggelseenheter: 'Torsuggla', 'Tovan', 'Kålbo' och Islandet.

I denna bebyggelsebild kom det så småningom in ett främmande element, något som under medeltidens första århundraden utvecklades till köpstaden Östra Aros och som fick namnet Uppsala först efter ärkesätets flyttning till åmyningen. Hur detta främmande element tillkommit, kan vi sannolikt aldrig säkert fastställa. En tänkbar utveckling är dock, att det under den äldsta medeltiden på strandängarna på Gränbys och Salas marker, där Fyrisåns farbarhet upphörde på grund av det vattenfall, som nu kallas Kvarnfallet, uppstod eller grundades en marknadsplats, som med tiden fick en bofast befolkning. Början till Aros har på det sättet långsamt ockuperat en del av byarnas utmarker, en utveckling som till en början kanske inte oroat bönderna. Förr eller senare torde dock en motsatsställning ha uppkommit mellan marknadsplatsens innevänare, som behövde mer utrymme för sin verksamhet, jord till sina täppor och bete för sina djur, och bönderna, som såg sina utmarker hotade. Detta bör i sin tur ha lett till ett ingripande av centralmakten.

Det skriftliga källmaterialet har inget att berätta om ägoförhållandena i Östra Aros omland, förrän domkyrkan och ärkesätet flyttades dit. Beslutet om flyttningen fattades av kung och råd år 1270, godkändes av påvens befullmäktigade, biskopen i Västerås, år 1271 och verkställdes år 1273.<sup>15</sup> 70 år senare framställdes domkyrkans bekanta kopiebok, *Registrum ecclesie Upsalensis*, som förutom avskrifter av de viktigare breven i domkyrkans arkiv också innehåller förteckningar över kanonikatens, vicariornas, ärkebiskopsbordets och fabricans gods. Av

<sup>13</sup> Dahlbäck, G., Landhöjning och bebyggelse i nordligaste Uppland (Fornvännen 1974 s. 121—131) passim; om Österbotten se s. 125 i den anförda artikeln.

<sup>14</sup> Kjellberg, C. M., Från Fyris slätter (Uppsala 1918) s. 21—31. Ljung a.a. s. 79.

<sup>15</sup> Dahlbäck, Uppsala domkyrkas godsinnahav s. 57.

dessa godsförteckningar kan man utläsa att domkyrkans olika sektorer tillsammans ägde praktiskt taget all jord i området väster om ån, i en cirkel runt den höjd, där den nya domkyrkan byggts. Jorden fördelade sig på det sätt som återges i tabell 2.

Tab. 2: Uppsala domkyrkas jordinnehav väster om ån 1344 (sort: markland).

Ägare/ort	Billinge	Kåbo	Lasseby	Malma	Norby	Rickomberga
Ärkebiskopen	1 1/2	—	—	—	—	—
Domprosten	—	1 3/5	—	—	—	—
Ärkedjåknem	—	1/2	—	1/4	—	—
Norunda kan	1 1/2	1/2	—	—	—	—
Hagunda-Lagunda kan	—	—	—	1/2	—	—
Rasbo kan	1/2	1/2	1	—	—	—
Vallby kan	—	1/2	—	—	—	—
Trinitatis kan	—	1 4/5	1	1/2	—	1/2
Lagga kan	—	—	—	—	—	1/2
S:t Erik	1 1/2	—	—	2 1/2	4 5/8	5 landbor
Privat	—	—	—	1 1/4	—	—
Summa	5	5 2/5	2	5	4 5/8	1+5 landbor

Källa: Dahlbäck, G., Uppsala domkyrkas godsinnnehav (Sthlm 1977) s. 65 not 38 och kasuistiken.

Jordetalen är för Billinge, Kåbo, Lasseby, Malma och Norby så höga, att några andra jordägare av nämnvärd storlek inte kan ha förekommit i byarna,<sup>16</sup> och i det övriga medeltidsmaterialet och 1500-talets jordeböcker finns inga uppgifter på att andra än domkyrkan och dess befattningshavare ägt jord i de sex byarna, frånsett en skatteutjord i Rickomberga.

Domkyrkan, varmed här avses inte bara fabrican utan också ärkebiskopsbordet och kanonikaten, kan inte gärna ha ägt jorden, innan den förlades till Aros. Dels är det osannolikt att den någonstans — annat än på den ort där den var belägen — skulle kunna ha ett så stort samlat jordkomplex. Någon parallell finns inte i Uppland; på många håll ägde domkyrkan visserligen hela byar, men inte sex intill varandra. Dels existerade flertalet av de kanonikat, som hade jord i de aktuella byarna, inte före flyttningen till Aros. De tillkom i samband med flyttningen under 1270-talets första hälft, och deras jämna andelar av jorden tyder på att de varit med vid den ursprungliga uppdelningen av jorden på olika kyrkliga instanser.<sup>17</sup>

<sup>16</sup> Av jorden i Norby hade dock 2/3 förvärvats av domkyrkan från två privatpersoner år 1329 (DS 2733, 2742). De ursprungliga ägarna (Otto av Schwerin och Mats Kettilmundsson) hade sådan ställning att det skulle kunna tänkas att de erhållit jorden av kronan.

<sup>17</sup> Dahlbäck a.a. s. 65 f.

Bakom denna ägobild kan inte ligga donationer och förvärv av normal karaktär — det måste vara fråga om en central planering gjord av samhällets ledande medlemmar, kung och råd. Däremot är det omöjligt att avgöra, om jorden redan tidigare var kronans jord eller om de ursprungliga ägarna tvingades byta ut jorden mot annan kronans eller kyrkans jord. Att den typen av "expropriering" kunde förekomma, antyds av vad som hände 200 år senare i samband med flyttningen av Lödöse till Nya Lödöse. Sedan det beslutats att staden skulle flytta, hade man konstaterat, att Nya Lödöse hade för litet mark, och därför hade man avsatt även Härlanda by för den nya stadens räkning. I samband därmed utsåg Sten Sture och rådet en särskild nämnd, som fick i uppdrag att se till att ägarna i Härlanda fick gottgörelse med kronojord på andra håll i den mån de inte redan fått tillräcklig ersättning på Gamla Lödöses mark.<sup>18</sup>

Bilden av ett centralt ingripande är inte lika tydlig på åns östra sida. Där fanns på 1500-talet även andra jordnaturer representerade (stadgebönder i Gränby skattebönder i Bolsta) och där var de olika kanonikatens jordetal mera ojämna än i byarna väster om ån. Ändå förefaller det sannolikt att ett ingripande skett, eftersom en skattelängd från 1316 över skatt, som uppburits av de kyrkliga landborna i Uppland, och 1344 års godsförteckning visar, att domprosten, dekanen, en kanik och helgeandshuset ägde all jord i Sala och Sätuna och delar av Gränby och Vaksala kyrkby.<sup>19</sup> För sannolikheten att kungen tidigt haft mark att disponera inom detta område talar det förhållandet, att kungsgården var belägen i Aros södra utkant, snarast på Kyrkbyn/Bolstas mark, eftersom det i en av 1500-talets jordeböcker talas om 'Konungsgärdet liggandes mellan Vaksala kyrka och staden', och det faktum att Kungsängen är landhöjningsmark, som — om den naturliga bebyggelseutvecklingen följts — borde ha tillhört Sätuna.<sup>20</sup>

Att all jord på östra stranden inte ursprungligen varit kronans, antyds dock av att domkyrkans prebendor, själakor och fabrica under 1300-talets senare hälft och 1400-talet fick mottaga donationer av privatpersoner, frälsemän såväl som borgare, på mindre jord i gårderna nordost om staden, dvs. i 'Torsuggla', på 'Tovan' och intill St Pers kyrka. Det förefaller som om delar av Gränbys utmarker, dit dessa gårderna kan ha hört, har stått till stadsbornas förfogande.<sup>21</sup> Ärkebiskopen, domkyrkan och dess kaniker har således redan före 1300-talets mitt varit de dominerande jordägarna i Uppsalas omland. Har detta påverkat sättet att bruka jorden? Ja, allt tyder på att kyrkans representanter vid okänd tidpunkt avhyst byarna och antingen tagit jorden i egen direkt drift eller arrenderat ut den till stadens borgare. Den nämnda skattelängden från år 1316 visar

<sup>18</sup> Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer (Sthlm 1927) nr 179.

<sup>19</sup> DS 2062, 3835; *Dahlbäck* a.a. kasuistiken 720 Kyrkbyn, Vaksala sn.

<sup>20</sup> UH 1545: 7<sup>1</sup> s. 35. Det ungefärliga läget för kungsgården och Kungsängen framgår av fig. 3.

<sup>21</sup> *Dahlbäck* a.a. kasuistiken 731 \*Thorshugle och 733 Tovan, Vaksala sn.

att det då fanns åtminstone 2 landbor i Kåbo, 3 i Lasseby, 5 i Ovanberga (?=Rickomberga), 4 i Sala och 13 i Sätuna. Av dessa byar var det endast Sätuna som vid medeltidens slut hade ungefär lika många landbor, 10 lydde under domprosten och 6 under helgeandshuset. Jorden i övrigt var då, enligt kronans jordeböcker, helt uppdelad på åkrar som brukades av borgare i staden, frånsett att det i Sala fanns en landbotorpare kvar och att viss jord sannolikt brukades direkt av ägarna. När avhysningarna skett är omöjligt att avgöra, men processen inleddes sannolikt före 1300-talets början. Billinge, som legat omedelbart nordväst om ärkebiskopsgården och som varit marklandssatt till 5 markland (se ovan s. 68), saknas i 1316 års skattelängd, där den borde ha varit med om den ännu haft landbor. Det höga marklandstalet visar, att den ursprungligen måste ha haft egen bebyggelse.

Varför avhysningarna gjorts, kan inte heller besvaras, men det kan ifrågasättas, om de inte mest gynnat stadens borgare. För kyrkans representanter bör det, så länge de inte tog jorden i direkt egen drift, inte ha varit någon avgörande skillnad om de fick sin avrad från samma typ av landbor som de fick den överväldigande delen av sina inkomster från, eller från stadens borgare, som arrenderat den avhysta jorden. För borgarna däremot bör skillnaden ha varit avsevärd, eftersom de endast i det senare fallet kunde få tillgång till jord som de själva kunde bruka.

Uppsalabornas behov av bete för sina kreatur bör ha kunnat tillgodoses, dels genom att man kunde släppa ut djuren på sina egna och arrenderade åkrar, när de låg i träda eller när de skördats, dels genom den rättighet de från åtminstone 1330-talet hade att låta sina kreatur beta på den kungliga ängsmarken i Föresängen, dvs. ängsmarken öster om ån, troligen ovanför stadsområdet.<sup>22</sup>

### Stockholm

Medan den senmedeltida ägofördelningen av Uppsalas omland tycks ha uppstått under 1200-talets slut och därefter blivit bestående, är 1520-talets ägobild för området runt Stockholm resultatet av en utveckling som börjat på 1280-talet och slutat på 1490-talet. (Fig. 2)

Ägoförhållandena före stadens grundläggning vid 1200-talets mitt kan inte heller för Stockholms del fastställas. Det kan endast konstateras, att det inte finns några dokumentariska bevis för att kronan ägt delar av området.<sup>23</sup> Beträffande bebyggelsebildens förefaller det troligt, att de från senmedeltiden kända byarna omfattar hela den ursprungliga bebyggelsen och att i varje fall inga självständiga bebyggelseenheter (dvs. hela byar) försvunnit genom Stockholms grundande.

<sup>22</sup> Privilegier, resolutioner . . . nr 27, 44.

<sup>23</sup> Jfr *Bolin, G.*, Stockholms uppkomst (Uppsala 1933) s. 333.

Den av Stockholms andliga institutioner, som vid medeltidens slut ägde de största arealerna norr om staden, var Klara kloster, vars byggnader låg på nedre Norrmalm. Klostret instiftades på kungens, Magnus Ladulås, initiativ 1288 och fick i samband därmed mottaga stora kungliga donationer av jord i Stockholms omedelbara närhet, i skärgården öster om staden och i angränsande delar av Uppland. Det bevarade donationsbrevet redogör för hur kungen kommit i besittning av jorden intill staden och brevets uppgifter bekräftas i två fall av bevarade brev från de föregående bytena. Av donations- och bytesbrevens framkommer att jorden förvärvats av kungen åren 1286—88 av två av rikets ledande stormän (Bolstomta = Karlberg, Lundby, Rörstrand och en liten del av Valmundsön) och av ärkebiskopen i Uppsala (Stockholms hospitals tidigare jord, där Klara klostrets byggnader lades, Ekeby, Väsby och Valmundsön).<sup>24</sup> Av de gods kungen lämnat i utbyte var de, som ärkebiskopen fick, enligt bytesbrevets formulering kronoegendom, vilket bör ha inneburit, att kronaturen flyttades över på de gods biskopen lämnade ifrån sig och som donerades till klostret och blev dess kärndomän: klostertomten, Ekeby och Väsby. Genom bytet förvärvade kronan det för klostret lämpligaste området, omedelbart utanför staden. Denna kedja byte — donation påminner i hög grad om det centrala ingripande, som jag ovan har antagit hade skett i Uppsala ett tiotal år tidigare.

Om de övriga byarna runt Stockholm berättar de bevarade breven att Klara kloster vid 1300-talets mitt ägde Vädla by, men att den överlätit den till kronan före 1438, då den omnämns som Stockholms slotts ladugård.<sup>25</sup> Hur området kommit i klostrets ägo och hur det överlätits till kronan är okänt. 1452 var klostret tvunget att byta bort Valmundsön till kronan, som lade ön under Vädla. Det är dock känt att kronan redan under 1300-talet arrenderade ön av klostret.<sup>26</sup> 1433 bytte klostret av en medlem av Oxenstiernaätten till sig 3 markland i Unnaröra, vilket troligen var 3/4 av byn.<sup>27</sup> Det är möjligt att förvärvet av denna jord bör ses som kompensation för Vädla. Genom förvärvet av Unnaröra kunde klostrets ägor runt Brunkeberg och på Husarne åter knytnas samman. Vid medeltidens slut tycks hela klostrets godsdomän intill Stockholm ha fungerat som en stor driftsenhet med centrum, ladugården, ungefär vid nuvarande Hötorget. På detta tyder, att kung Gustav snabbt efter reformationen hade sin "nya" ladugård där (den "gamla" var Vädla), och att hela den gamla klosterdomänen redan från början låg som ängsmark under den nya ladugården. När klostret avhyst de gamla byarna för att lägga dem under

<sup>24</sup> *Bolin* a.a. s. 479 f.; DS 913, 975. *Ahnlund* a.a. s. 137 ff.; *Torbrand, D.*, Klara kloster i Stockholm — ett exempel på agrar stordrift under medeltiden (Geografiska annaler, volym 50 B, Sthlm 1968) s. 75—85.

<sup>25</sup> DS 6604; *Nordberg, J. S.* *Claræ Minne* (Sthlm 1727) s. 37 f.; Åbo domkyrkas svartbok . . . utg. genom R. Hausen (Helsingfors 1890) nr 473.

<sup>26</sup> *Nordberg* a.a. s. 24; RAP 1432 30/3, 1444 11/5, 1452 13/1. *Olsson, M.*, Studier i Djurgårdsområdets invid Stockholm historia före år 1700 (Uppsala 1973) s. 19 och 22.

<sup>27</sup> RAP 1433 13/11. Av skäl, som jag hoppas kunna återkomma till i annat sammanhang, har Unnaröra på fig. 2 fått en annan placering än den som byn traditionellt har givits.

sin egen drift är okänt, men det förefaller inte otroligt att så skett redan under 1300-talet. I varje fall omtalas i ett par brev från 1380-talet "gården Vädla" på ett sådant sätt att det är möjligt att därmed avses en avelsgård.<sup>28</sup>

Västra Liderne i Solna sockens sydvästra del (nuvarande Kungsholmen) var — i den mån ägoförhållandena är kända — ursprungligen helt i frälseägo, och det var först under 1400-talet som delar av ön genom donationer och försäljning övergick till gråmunkarna på den nuvarande Ridderholmen.<sup>29</sup>

Östra Liderne i socknens nordöstra del var omkring 1500 delad mellan Svartbrödraklostret och Stockholms helgeandshus. Den övre delen hade klostret fått så sent som 1498 från Birgitta Olofsdotter, och till henne hade den kommit via Sten Sture från en Stockholmsborgare, som omnämns som godsets ägare 1492. Det var redan vid överlåtelsen 1498 en avelsgård. Halvöns nedre del kom under 1400-talet stegvis i helgeandshusets ägo, dels från Karl Ulfsson till Tofta, dels från en Margit Karlsdotter i Liderne av bondesläkt eller möjligen av borgarfamilj. 1489 tog riksföreståndaren Sten Sture helgeandshuset och dess gods i sitt beskydd och nämnde därvid särskilt 'den nya avelsgård, som de nyligen upptagit hava [och] som kallas Liderne'.<sup>30</sup>

Jorden norr om Stockholm har således ursprungligen varit i olika frälseätters ägo med vissa inslag av skattejord (Östra Liderne). Den har vid olika tidpunkter övergått i de fyra stora andliga Stockholms-institutionernas ägo och dessa har lagt jorden under sin egen direkta drift som ladu- och avelsgårdar. På detta sätt har trakten närmast staden, liksom området kring Uppsala, kommit att sakna såväl skattebönder som landbor. En skillnad mellan de två städerna tycks dock ha varit, att i Stockholm drev de andliga husen jordbruket själva för att få sitt behov av hö, animalieprodukter och grönsaker täckta, medan kanikerna i Uppsala till större delen arrenderade ut jorden till borgarna. Hur Stockholmsborgarna fick mark till sin husbehovsodling är inte känt, men möjligt är som tidigare sagts att de kunde disponera en del av Klara klostrets mark på nedre Norrmalm och att de kunnat utnyttja de dock till största delen bergiga och skogiga Åsön och Sicklaön, som blivit upplåtna åt dem för betesgång.<sup>31</sup>

### III

Uppsala och Stockholm var två av de mera betydande städerna i Sverige under medeltiden och de är därför naturligtvis något av särfall, men de förhållanden

<sup>28</sup> Nordberg a.a. s. 37 f.

<sup>29</sup> Wikström, L., Kungsholmen intill 1700-talets början (Sthlm 1975) s. 27—45.

<sup>30</sup> RAapp 1498 9/3; RAp 1492 25/4, 1494 7/10; SRP 2453; RAp 1447 10/3, 1448 3/5; RAp 1489 27/9. Olsson a.a. s. 49—75; Wikström a.a. s. 10—27.

<sup>31</sup> Se ovan not 9.

mellan dem och deras omland, som skisserats här, ger ändå anledning till några allmänna reflexioner.

Det är från Sverige och kontinenten känt, att de andliga institutionerna försökte arrondera sina gods i närheten av den ort där domkyrkan, klostret eller hospitalet fanns. Så låg t.ex. vid medeltidens slut mer än hälften av Uppsala domkyrkas gods inom 20 km från stiftsstad.<sup>32</sup> Den yttersta konsekvensen av sådana centraliseringssträvanden var naturligtvis att institutionen ifråga önskade få en betydande del av sina gods i omedelbar anslutning till kyrkan, klosteranläggningen etc. och den stad där den låg. Detta bör ha krävt ett kungligt — eller allmännare uttryckt — ett centralt ingripande, eftersom det är osannolikt, att alla jordägare i en stads omedelbara närhet, skattebönder såväl som frälsemän, skulle ha varit villiga att skänka sin jord till kyrkan eller klostret. Detta ingripande kan ha varit av samma typ som de ingripanden som är kända från andra håll, t.ex. Lödöse och Jönköping, för att tillgodose stadsbornas behov av jord.<sup>33</sup>

Om de andliga institutionerna inte tagit jorden i egen direkt drift har de genom att arrendera ut den till sina grannar, borgarna och köpmännen, kunnat förse dem med den jord dessa behövde. Den centrala planeringen av Uppsalas omland har därigenom indirekt säkerställt Uppsalaborgarnas jordbehov. Det är kanske därför ingen tillfällighet, att det för Uppsalas del inte på samma sätt som för t.ex. Norrköping finns några brev, som berättar om ständiga tvistigheter mellan borgarna och de kringboende bönderna om vretar och åkrar som borgarna tagit upp på mark som bönderna betraktade som sin.<sup>34</sup>

Sett i ett 1900-talsperspektiv kan de andliga stiftelserna uppfattas som ”improduktiva” enheter. Men de var i sin samtid knappast mer improduktiva än vad regementen, skolor och offentlig förvaltning är i 1900-talets städer. De har på samma sätt bidragit till de medeltida städernas tillväxt. Ett Uppsala utan ärkesätet hade sannolikt aldrig nått den betydelse staden hade vid medeltidens slut, och det kan därför påstås att 1270/71 års beslut om flyttningen av ärkesätet haft även en lokaliseringpolitisk innebörd. En av de medverkande faktorerna vid beslutsfattandet 1270/71 bör vidare ha varit att det runt Östra Aros fanns disponibel jord, som kunde överlämnas till kyrkan.

Men en expanderande stad krävde också att gamla och nya borgare hade tillgång till mark för sin husbehovsodling, egen eller arrenderad mark. För att en stad skulle bli livskraftig fordrades således inte endast gott handelsläge och ett ekonomiskt omland utan också ett nära omland som gav utrymme för borgarnas markbehov och som tillät ingrepp i den ursprungliga ägostrukturen för att tillgodose stadens och de andliga institutionernas behov. Fanns inte detta bör risken ha varit stor att en stadsgrundning på lång sikt misslyckades. Kanske finns här

<sup>32</sup> *Dahlbäck* a.a. s. 373.

<sup>33</sup> Privilegier, resolutioner . . . nr 36, 179.

<sup>34</sup> Privilegier, resolutioner . . . nr 130, 185, 197.



en av orsakerna till Birkas undergång och Sigtunas fall? Birka låg på en så liten Mälärö att det är svårt att tänka sig en katedral eller ett kloster där, och något nämnvärt utrymme för innevånarnas markbehov fanns inte på ön. När den internationella handeln fann andra vägar, hade Birka ingen inneboende livskraft. Sigtunas läge tillät visserligen kyrkor och kloster, men dessa kunde av naturgeografiska skäl inte få sin jord intill staden, som låg och ligger på en smal strandremsa mellan Mälaren och ett efter uppländska förhållanden högt bergsparti, bakom vilket kommer ett flera kilometer brett skogsområde. Expansionsmöjligheterna torde ha varit små för såväl de kyrkliga institutionerna som borgarna. Inte heller här har det funnits en naturlig livskraft, när kungamaktens och kyrkans intresse för staden avtog.

*Stadt und Land — eine Studie der Verhältnisse zwischen die mittelalterlichen Städte Uppsala und Stockholm und ihre nahen Umgebungen*

Es ist offenbar, dass die modernen Städte ihre Umgebungen sowohl geographisch als wirtschaftlich beeinflussen. Diese Beeinflussung ist doch keines Neues, obwohl die Wirkungen durch die Industrialisierung und den schnellen Zuwachs der Städte grösser geworden sind. Sie hat wahrscheinlich so lange wie die Städte existiert, und es ist die Absicht dieses Artikels, das ursprünglich ein Vortrag an der Nordischen Historikertagung in Trondheim im Juli 1977 war, zu zeigen wie zwei der bedeutendsten Städte Schwedens während des Mittelalters — Uppsala und Stockholm — ihre nahen Umgebungen beeinflussten.

Zur Zeit der Reformation (um 1530) hatte *Uppsala* keine Dorfsiedlungen innerhalb eines Abstandes von 2 Km, und der Boden innerhalb dieses Kreises gehörte fast ausschliesslich der Domkirche zu Uppsala und ihren Geistlichen. Sie besaßen dazu die Mehrzahl der Höfe der Kirchspielen westlich und östlich von Uppsala (zwischen 40 und 70 % sämtlicher Höfe). Diese Eigentumsverhältnisse sind wahrscheinlich während der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts entstanden, im Zusammenhang mit der Verlegung der Domkirche von Alt-Uppsala nach Östra Aros, dem heutigen Uppsala. Es ist — obgleich keine aufbewahrten Urkunden davon erzählen — glaublich dass die Domkirche die dominierende Eigentümerin der Umgebungen Uppsalas wurde, dadurch dass der König und die Krone den Boden westlich von Uppsala expropriierten und zusammen mit Boden östlich der Stadt, den die Krone früher besass, der Kirche übergaben. Die Höfe, die ursprünglich auf diesem Boden belegen waren, wurden offensichtlich schon früh aufgelöst, und das Land wurde danach entweder als Vorwerke von den Geistlichen selbst bewirtschaftet oder verschiedenen Bürgern von Uppsala in Pacht gegeben.

Auch der Grund und Boden in der Umgebung *Stockholms* gehörte zur Zeit der Reformation kirchlichen Institutionen, einem Klarissenkloster, einem Franziskanerkloster, einem Dominikanerkloster und einem Heiligen-Geist-Hospital. Das Klarissenkloster hatte seine Güter in den 1280er Jahren durch einen Eingriff der Krone bekommen, der Ähnlichkeit mit dem Geschehen in Uppsala hat, während die anderen Institutionen die Hauptteilen ihrer Güter während des 15. Jahrhunderts durch Gaben und Käufe von verschiedenen Adelsmännern erworbt hatten. Diese Güter wurden am

Ende des Mittelalters ausschliesslich als Vorwerke von den Institutionen selbst bewirtschaftet. Die älteren Bauernhöfe scheinen teilweise am Ende des 14. Jahrhunderts, teilweise am Ende des 15. Jahrhunderts aufgelöst worden zu sein.

Die Beispiele von Uppsala und Stockholm zeigen, dass am Ende des Mittelalters die Siedlungsverhältnisse um die grösseren Städte herum von den kirchlichen Institutionen dieser Städte sehr stark geprägt worden sein konnten, dass ein königlicher Eingriff oft notwendig war um diese Verhältnisse zustande zu bringen, und dass dieser kirchliche Boden, wenn er nicht von den kirchlichen Institutionen selbst als Vorwerke bewirtschaftet wurde, den Bürgern der Städte als Pachtboden zugute kommen konnte.